

Ziyârî Hanedanı Hâkimiyetine Kadar Cürcân'ın Siyasî Tarihi

YUSUF KABAKCI¹

RAMAZAN AKKAYA²

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Uşak, Türkiye kabakciyusuf@hotmail.com
(Sorumlu Yazar/ Corresponding Author)

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Uşak, Türkiye ramazan_akkaya@hotmail.com

Geliş Tarihi / Received Date : 23.03.2022
Kabul Tarihi / Accepted Date : 22.06.2022
Yayın Tarihi / Published Date : 30.06.2022

Atıf / Cite as

Kabakcı, Yusuf-Akkaya, Ramazan. "Ziyârî Hanedanı Hâkimiyetine Kadar Cürcân'ın Siyasî Tarihi". *İstem* 20/39 (2022): 297-316.

<https://doi.org/10.31591/istem.1134854>

Öz

İslam Tarihi ve Medeniyetinde önemli bir yere sahip olan Cürcân, Hazar Denizi'nin güney doğusunda yer almaktadır. Cürcân şehri; jeopolitik konumu, limanı, verimli sulak arazileri ve İpek Yolu güzergâhında olması hasebiyle daima cazibe merkezi olmuştur. Net olmamakla beraber geçmişi çok eski tarihlere dayanan şehirde önceleri farklı mahalli hanedanlıklar hüküm sürmüştür. İlk defa Hz. Ömer'in hilafetinde fethedilen şehirde bilahare isyanlar çıkmış ve şehir birçok defa el değiştirmiş, Müslümanların şehir ve bölgede tam anlamıyla hâkimiyet kurabilmeleri ancak Emevî halifelerinden Süleyman b. Abdülmelik'in döneminde mümkün olabilmektedir. Bölge Abbasîler döneminde daha ziyade yönetim muhaliflerinin sığınağı haline gelmiştir. Ziyârî Hanedanlığı'nın (928-1090) Cürcân'ı merkez edinmesiyle sükûnete kavuşan şehir bundan sonra büyük âlimlerin yetiştiği bir ilim, kültür ve sanat merkezine dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler İslam Tarihi, Şehir, Cürcân, Fetih, Âlim.

Abstract

Political History of Gorgan until the Domination of the Ziyârî Dynasty

The city of Gorgan has an important place in Islamic History and Civilization. Located in the south-east of the Caspian Sea, Gorgan has always been a center of attraction due to its geopolitical position, its port, fertile wetlands and being on the silk road route. Although it is not clear, different local dynasties ruled in the city, whose history dates back to very ancient times. For the first time, the city conquered by Muslims in the time of Umar's caliphate, but rebellions broke out and the administration of city changed many times. It was only possible to establish complete dominance in the city and region in the time of Suleiman b. Abdulmalik who was the caliph of Umayyads. The area became a refuge for opponents of the administration during the Abbasid era. After the Ziyarid Dynasty (928-1090) acquired the center of Gorgan, the city regained its calm and after that became a center of science, culture and art where great scholars grew up.

Keywords: History of Islam, City, Gorgan, Conquest, Scholar

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). (CC BY-NC 4.0)"

Giriş

Şehirler, insan hayatının tüm yönleriyle ilgili çeşitli hareketliliklerin yaşandığı, kültürel ve ekonomik ilişkilerin yoğun olarak meydana geldiği yerleşim birimleri olup, sosyal yaşamın merkezini oluşturmaktadırlar.¹ Şehirlerin insanlığına sunduğu bu imkân ve katkıya mukabil buralarda meskûn insanların eliyle de şehirler gelişmekte ve genişlemektedir. Bir şehrin coğrafi konumu, iklimi ve önemli ticaret güzergâhları üzerinde bulunuyor olması gibi sebepler o şehrin cazibesini artıran etkenlerden olmuştur.² Bu çalışmanın konusunu teşkil eden Cürcân da hareketli İran coğrafyasında bulunması, Hazar denizine kıyısının olması, verimli sulak arazilerinin bulunması, meşhur İpek Yolu güzergâhında yer alması ve elverişli iklimi sebebiyle devletler ve milletler için daima cazip bir şehir olmuştur.

Müslümanların çok erken sayılabilecek bir dönemde fethettikleri yerlerden olan Cürcân, jeopolitik konumu, tarımsal üretim ve ticarî kapasitesi nedeniyle büyük çekişmelere ve mücadelelere sahne olmuştur. Sükûnetin sağlandığı ve siyasî otoritenin muktedir olduğu dönemlerde ise kısa sürede İslam kültür ve medeniyetinin önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Şehirde Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî (ö. 471/1078-79) ve Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 816/1413) başta olmak üzere birçok büyük İslam âlimi yetiştiği gibi İbni Sînâ (ö. 428/1037), Bîrûnî (ö. 453/1061?) ve Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi pek çok meşhur bilgin de hayatlarının bir dönemini bu şehirde geçirmişlerdir. Şehir ayrıca özellikle vazo, seramik ve çinileriyle meşhur bir sanat merkezidir.

Sahip olduğu tüm maddî-manevî değer ve özellikleriyle cazibe merkezi olan Cürcân'ın fethinden itibaren çok hareketli bir siyasî hayatı olmuştur. Şehir yönetimi çok defa el değiştirmiş, isyanlar ve ilhakların ardı arkası kesilmemiştir. Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler dönemlerinde daha çok fethetme ve merkezî idareye direnenlerin isyan ve/veya ihanetlerine sahne olan şehir, Abbâsîler döneminde ise adeta onlara muhalif olanların sığındıkları bir liman haline gelmiştir. Günümüzde ise özellikle internet arama motorlarında veya sosyal mecralarda 'Cürcân' yazıldığında Müslümanların Cürcân'da 'katliam' gerçekleştirdiklerine yönelik kaynak gösterilmeyen, bilimsellikten ve objektiflikten uzak, hakikati ortaya konması gereken aktarımlarla karşılaşmaktadır. Bazı matbu eserlerde de Taberî'nin aktardığı rivayetler tahlil edilmeden benzeri başlıklarla sunulmaktadır.³ Hâlbuki olaylar bir beldeye doğrudan saldırıp onları kılıçtan geçirme şeklinde olmamış; yapılan bir antlaşmaya uyulmayıp isyan ve ihanet eden ve malum anlaşma gereğince bölgede bulunan Müslüman askerlerin öldürmeleri sebebiyle gerçekleşmiştir. Neticede sayıları fazla olmakla beraber öldürülenlerin asker olduğu, kadın ve çocuklara ise dönemin savaş hukukuna göre esir mua-

¹ Mustafa Sabri Küçükbaşcı, "Şehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/441.

² Küçükbaşcı, "Şehir", 38/443.

³ Örnekleme bakımından bk., Zekeriyâ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, (Konya: Yedikubbe Yayınları, 2004), 240.

melesi yapıldığı anlaşılmaktadır.⁴

İslam Tarihi boyunca siyasî, ticarî ve ilmî açıdan son derece hareketli ve mümbit bir şehir olan Cürcân hakkında ilk hususî çalışma Hamza b. Yusuf b. İbrahim es-Sehmî'nin (ö. 427/1036) kaleme aldığı *Târîhu Cürcân* veya diğer adıyla *Marîfetü ulemâi ehli Cürcân*⁵ isimli eserdir. Ancak eser şehrin umumî durumu hakkında geniş bilgi vermekten ziyade kısa sayılabilecek bir girişten sonra müellifinin dönemine kadar yaşayan Cürcânlı âlimlerin özellikle de muhad-dislerin biyografisi niteliğindedir. Şehrin daha sonraki durumuyla ilgili bilgilerimiz ise tarih, coğrafya ve fetihnâme türü umumî eserlere dayanmaktadır. Ülkemizde Seyyid Şerîf Cürcânî başta olmak üzere Cürcân'da yaşamış âlimlerle ilgili yüzlerce farklı çalışma yapılmış olmasına rağmen tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde yer alan "Cürcân"⁶ maddesi haricinde Cürcân şehriyle alakalı müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Makalemiz bu eksikliği biraz olsun gidermeyi amaçlamaktadır. Burada şu hususu da belirtmek gerekir ki Cürcân gibi bir şehri tüm yönleriyle bir makalede anlatabilmek mümkün olmadığından çalışmamız fetih öncesi dönemden başlayarak Ziyârî Hanedanlığı hâkimiyetine kadar; siyasî ve askerî hareketliliğin üst düzeyde olduğu periyotla sınırlı tutulmuştur. Bilahare değişik yönleriyle devamını getirmeyi planladığımız çalışmamızın bu konudaki eksikliğin giderilmesine bir nebze olsun katkı sağlamasını ümit ediyoruz.

1. Genel Bilgiler ve Fetih Öncesi Dönem

1.1. Cürcân İsminin Menşei

Günümüzde İran İslam Cumhuriyeti'nin Gülistan eyaletinin yönetim merkezi⁷ olan Cürcân şehrinin isimlendirilişi hakkında kaynaklarda farklı rivayetler bulunmaktadır. Hamza b. Yusuf b. İbrahim es-Sehmî, şehrin isimlendirilişinin çok eski olduğunu ve Hz. Nuh'un oğlu Sam'ın oğlu Lut'un oğlu Cürcân'ın şehri inşa ettiğinden ötürü bu şekilde anıldığını belirtmiştir.⁸ Cürcân'ın isminin kökeni ile alakalı diğer bir rivayete göre ise İran'ın milli kahramanlarından Mîlâd oğlu Gûrgîn'den geldiği şeklindedir.⁹ Cürcân şehrinin ismi eski Farsça'da *Varkâna*¹⁰ olarak geçmektedir. *Varkâna* ise "Kurtlar diyarı" manasına gelmektedir.¹¹ Modern Farsçada şehir Gurgân¹² olarak isimlendirilmektedir. Latince'de ise içerisinde bulunduğu bölge ve şehir Hyrcania¹³ olarak nitelendirilmiştir. Cürcân şehrinin adı Rızâ Şah Pehlevî tarafından Cürcân'a yakın bir konumda bulunan Es-

⁴ Benzer katliam ithamları Emevîler'in meşhur valisi Kuteybe b. Müslim için de dillendirilmektedir. Bu konudaki iddialar için bk., Yunus Akyürek, "Horasân Valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî ile İlişkilendirilen Katliam ve Zulüm İddiaları", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22 / 1 (Haziran 2018), 515-542

⁵ Yusuf b. İbrahim es-Sehmî, *Târîhu Cürcân* (Haydarabad: Dairetü'l Maarifil Osmaniyye, 1950).

⁶ Rıza Kurtuluş, "Cürcân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8/131-132.

⁷ Habib-Allâh Zanjânî, "Gorgân iii. Nüfus", *Encyclopædia Iranica* (Erişim 23 Eylül 2021).

⁸ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 4.

⁹ Rıza Kurtuluş, "Cürcân", 8/131.

¹⁰ Richard Hartman, "Cürcân", *MEB İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1978), 3/245.

¹¹ Richard Vasmer, "Mâzenderân", *MEB İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1978), 7/420.

¹² Hartman, "Cürcân", 3/245.

¹³ Hartman, "Cürcân", 3/245.

terâbâd şehrine verilmiştir.¹⁴

Cürcân ismi, zaman zaman kelime benzerliği, tercümelelerdeki yanlışlıklar veya sehven başka bazı şehirlerin isimleriyle karıştırılmakta ve yanlışlığa sebep olabilmektedir. Bunlardan en dikkat çeken ise Cüzcân'dır. Afganistan sınırları içerisinde bulunan Amuderya ve Murgab ırmakları arasında yer alan Cüzcân, kadim bir eyalet olup Belh şehrinin batısında bugünkü Ser-i Pul, Meymene, Şiberğân ve Endehuy şehirlerini içerisine alan bir bölge idi.¹⁵ Cürcân ve Cüzcân kelimelerinin benzerlikleri (Arapça yazımda sadece bir nokta farklılığı olması) bu iki yerin karıştırılmasına neden olabilmektedir. Diğer yandan Cürcân'ın ismi günümüzde Özbekistan sınırları içerisinde bulunan Ürgenç şehri ile de zaman zaman karışabilmektedir. Bu iki şehrin isimlerinin karışma nedeni ise Arapların Ürgenç şehri Cürcâniye şeklinde isimlendirmelerinden kaynaklanmaktadır.¹⁶

1.2. Coğrafi Konumu ve İklimi

Cürcân, günümüzde kullanılan enlem ve boylam koordinatlarına göre 36° 50' 30" kuzey enleminde ve 54° 26' 37" doğu boylamında yer almaktadır.¹⁷ Şehir Hazar denizinin güneydoğusunda yer almakta ve bugünkü İran'ın Mâzenderan bölgesinin doğusunu teşkil etmektedir.¹⁸ Şehir bazı coğrafyacılar tarafından Taberistan sınırı içerisine dâhil edilirken, bazıları tarafından da Horasan sınırları içerisinde gösterilmiştir.¹⁹

Harezm şehrinden 24 fersah,²⁰ Rey şehrinden ise 7 fersah²¹ aşağıda yer alan Cürcân şehrini Hamdullah Kazvînî Irak bölgesine dâhil etmişken,²² Makdisî ise Deylem bölgesinde göstermiştir.²³ Cürcân şehrinin bulunduğu bölge ile alakalı olarak İslam Tarihi kaynaklarımızda zikredilen en muteber malumat ise günümüzde Mâzenderân olarak bilinen bölgede olduğudur.²⁴ Müslüman coğrafyacılar yeryüzünü farklı iklimsel bölgelere göre sınıflandırmışlardır. Yeryüzünün yedi iklime ayrıldığı bu taksime göre Cürcân, konumu itibarıyla bazen üçüncü²⁵, bazen dördüncü²⁶, bazen de beşinci²⁷ iklime yerleştirilmiştir.

Orta Çağ'da Cürcân şehri kendisiyle aynı ismi taşıyan eyaletin dört şehrin-

¹⁴ Kurtuluş, "Cürcân", 8/131.

¹⁵ Tahsin Yazıcı, "Cüzcân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/96.

¹⁶ Aydın Taneri, "Gürgenç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/321.

¹⁷ Hamevî eserinde şehrin konumunu 84,5 boylam ve 38 derece ve 15 dakika enleminde şeklinde vermiştir. Bk. Şihâbüddin Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdadî, *Mü'cemü'l-büldân* (Beirut: Dârü's-Sâdir, 1977), 119.

¹⁸ Kurtuluş, "Cürcân", 8/131.

¹⁹ Anonim, *Hudud al-'Alam: The Regions of the World: a Persian Geography*, çev. Vladimir V. Minorsky- Vasily V. Barthold, ed. C. E. Bosworth (Cambridge: Gibb Memorial Trust, 1982), s.91.

²⁰ İbn Rüşteh, *el-A' l'âku'n-nefise*, çev. Ali Fuat Eker (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 110.

²¹ Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Yakubi, *Kitâbü'l-Büldân* (Beirut: Dâr al-Kütüb al-İlmiyah, 2002), 92.

²² Müstevfî el-Kazvînî Hamdullah, *Nüzhethü'l-ku'lûb* (Leiden: Matba'atü Brill, 1913).

²³ Şemsüddin Ebü Abdillâh M. b. Ahmed Makdisî, *Ahşenü't-tekâsîm* (Beirut, 2002), 267.

²⁴ Osman Gazi Özgüdenli, "Taberistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/322.

²⁵ İbnü'l Fakih, *Kitâbü'l-Büldân* (Beirut: Lebanon, 1996), 61.

²⁶ Kazvînî, *Nüzhethü'l-ku'lûb*, 161.

²⁷ Yâkût, *Mü'cemü'l-büldân*, 119.

den birisiydi.²⁸ Diğer şehirlerin isimleri ise; Behude, Fâryâb ve Şûdekân'dır.²⁹ Cürcân, Hazar denizinin kıyısında olduğundan bu denizi bazı İslam coğrafyacıları Cürcân denizi şeklinde isimlendirmişlerdir. Cürcân denizi zaman zaman Taberistan ve Deylem denizi şeklinde de anılmaktadır.³⁰ Cürcân şehrinin içirişinden iki tane nehir geçmektedir. Bunlardan bir tanesi Ress nehri, diğeri ise Hirant nehridir. Ress nehri Kalikalâ'dan³¹ doğup Cürcân denizine dökülmekteyken,³² Hirant nehri ise Tus Dağı'ndan doğarak şehri ikiye ayırıp Cürcân denizine karışmaktadır.³³ Bu nehirler Cürcân'ın topraklarını tarım için uygun ve bereketli hale getiriyorken, zaman zaman da bu nehirlerin taşması sebebiyle afetler meydana gelmiştir.³⁴ Hirant nehrinin ikiye böldüğü şehrin doğu tarafına Şehristan veyahut Cürcân, batı tarafına ise Bekrâbâd adı da verilmiştir.³⁵

Taberistan'ın doğu zaviyesinde yer alan Cürcân şehri,³⁶ Taberistan'a göre daha az yağışlıdır. Tropikal sayılabilecek bir iklimi bulunan şehir yazları sıcak ve nemli olup, çevresi yüksek dağlarla çevrili olmasına rağmen içerisinden geçen nehir sayesinde sebze ve meyve yetiştirmek için gayet elverişlidir.³⁷ Cürcân şehrinde kış mevsiminin süresi oldukça uzun geçmektedir.³⁸ Kış aylarının soğuk geçmesi bu bölgede yaşayan hayvanâtın deri ve tüylerini bile etkilemiştir. Nitekim Cürcân civarında yaşayan yırtıcı doğan kuşlarının tüyleri kışların soğuk ve sert geçmesinden ötürü yaygın olanın aksine beyaz renktedir.³⁹

1.3.Eski Çağlardan Müslümanların Fethine Kadar Cürcân Şehri

İçerisinde yaşanan ülke ve şehirlerin ne zaman kurulmuş olduğu, hangi milletler ve topluluklar tarafından yurt edinildiği ve bu yerlerde hüküm süren devletler ve yöneticiler, özelde tarihçiler genel anlamda ise çoğu insan açısından merak uyandıran hususlardan olmuştur. Cürcân şehrinin, kimler tarafından ne zaman ve nasıl kurulduğu hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Cürcân'ın hangi devirde var olduğu hakkındaki rivayetler, arkeolojik buluntular ve tarih ve coğrafya alanında yazılmış olan eski eserlerin incelenmesi neticesinde ulaşılan bulgular birleştirilip değerlendirildiğinde şehrin tarihi ile alakalı birtakım malumat ortaya çıkmaktadır. Elde edilen bu bulgular Cürcân'ın hangi devirde kurulmuş olduğu konusunda çok net bilgiler içermese de şehrin hangi çağdan itibaren tarih sahnesinde var olduğunu idrak etmemiz açısından önemlidir.

Bir rivayete göre Cürcân şehrini, Hz. Nuh'un oğlu Sam'ın oğlu Lut'un oğlu

²⁸ Kurtuluş, "Cürcân", 8/131.

²⁹ Hamdullah, *Nüzhetü'l-Ḳulûb*, 162.

³⁰ Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2004).

³¹ Kalikalâ: Ermîniye'nin kasabalarındandır, bk. Makdisî, *Ahsenü't-teḳâsîm*, 374.

³² İbn Rûsteh, *el-A'lâḳu'n-nefise*, 108.

³³ Minorsky- Bosworth, *Hudûdü'l-âlem*, 29.

³⁴ Hartman, "Cürcân", 3/245.

³⁵ Hartman, "Cürcân", 3/245; Kurtuluş, "Cürcân", 8/131.

³⁶ İbn Rûsteh, *el-A'lâḳu'n-nefise*, 168.

³⁷ Yâkût, *Mü'cemü'l-büldân*, 2/119.

³⁸ Mehmet Sipâhîzâde, *Evezahü'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*, haz. İlhami Daniş. (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2019), 329.

³⁹ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 80.

Cürcân'ın,⁴⁰ diğer bir rivayete göre ise İran'ın efsanevî kahramanı Mîlâd oğlu Gürgîn'in⁴¹ kurdukları ve bu şehre yerleşmiş olan ilk topluluk oldukları ifade edilmiştir. Cürcân şehri, arkeolojik kalıntılar açısından zengin bir yerleşim yeridir.⁴² Yapılan araştırmalar neticesinde milattan önceki devirlerde hüküm sürmüş olan Part İmparatorluğu⁴³ döneminden kalma bazı yazıtlara, kale ve şehir kalıntlarına rastlanmıştır.⁴⁴ Bazı kaynaklarda MÖ 336-323 yılları arasında hüküm sürmüş olan Büyük İskender'in Cürcân ve civarına düzenlemiş olduğu seferden bahsedilmektedir.⁴⁵ İskender'in doğuya yönelik yapmış olduğu seferlerin anlatıldığı eserlerde "Zadracarta" olarak zikredilen bu yerin araştırmalar sonucunda Cürcân olabileceği öne sürülmüştür.⁴⁶ Genelde Mâzenderân bölgesinin özelde ise Cürcân şehrinin tarihî kayıtlarda zikri geçen ilk hâkimi İskender'in Cürcân'da bulunduğu vakitlerde buranın yerel hükümdarı olan "Autophrada/ferhad" isimli kişidir.⁴⁷

Cürcân, MS 226-651 yılları arasında hüküm sürmüş olan Sâsânîler zamanında ise önemli sınır şehirlerinden birisi olmuştur.⁴⁸ Özellikle Kısra I. Enûşîrvân döneminde inşa edilmiş olan Şehr-i Pîrûz, Şehristân-ı Yezdicerd kaleleri ve kuzey sınırı boyunca uzanan surlar, kuzeyden gelen göçebe kabilelerin Cürcân ve çevresinde bulunan şehirlere yönelik tehdit unsuru oluşturmalarına engel olmuştur.⁴⁹

Müslümanların Cürcân ve çevresini fethetmelerinin hemen öncesinde bu bölgede Gilanşahlılar, Bâvendîlerin Keyusiyye kolu, Kârînîler ve Camasb Hanedanlığı gibi mahalli hanedanlıklar hüküm sürmekte idi. Cürcân şehri ise Kârînîler hanedanlığına bağlı bir vali yönetmekteydi.⁵⁰ Bu bağlamda Müslümanların fethinin öncesinde bu bölgede merkezî bir otoriteden ziyade mahallî hanedanlıkların söz sahibi oldukları anlaşılmaktadır.⁵¹ Buna ek olarak bazı kaynaklarda Deylem bölgesi şeklinde de anılmakta olan Cürcân ve çevresinde tam anlamıyla mahallî olmayan Deylem isimli bir millet bulunmaktaydı.⁵² Ayrıca Cürcân'da Türklerin de bulunduğu bazı kaynaklarda zikredilmektedir.⁵³

⁴⁰ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 4.

⁴¹ Kurtuluş, "Cürcân", 8/131.

⁴² Adrian David Hugh Bivar, "Gorgân", *Encyclopædia Iranica* (Erişim 13 Ekim 2021).

⁴³ Part İmparatorluğu: MÖ 247 ile MS 224 yılları arasında günümüz İran bölgesinde hüküm sürmüş devlet. Serhat Pir Tosun, *Antik Çağ'da Doğu-Batı Mücadelesi Kapsamında Roma-Part İlişkileri* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 25.

⁴⁴ Muhammed Yusuf Kiani, "Gorgân - Arkeoloji", *Encyclopædia Iranica* (Erişim 13 Ekim 2021).

⁴⁵ Mahmut Kaya, "İskender" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/555.

⁴⁶ Richard N. Frye, *The History Of Ancient Iran* (München: C.H. Beck, 1984), 112.

⁴⁷ İsmail Mehcurî, *Tarih-i Mâzenderân* (Tahran: İntişarât-ı Tus, 1380), 1/59.

⁴⁸ Hartman, "Cürcân", 3/245.

⁴⁹ Kurtuluş, "Cürcân", 8/131.

⁵⁰ Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of The Sâsânian Empire* (New York: Published Tauris, 2008), 296.

⁵¹ Pourshariati, *Decline and Fall of The Sâsânian Empire*, 287-303.

⁵² Tahsin Yazıcı, "Deylem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/263.

⁵³ Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978), 145.

2. Cürcân'ın Fethi ve İslâm Hâkimiyeti

2.1. Hz. Ömer Dönemi ve İlk Fetih

Hz. Ömer'in (634-644) hilâfeti döneminde Sâsânîler'le gerçekleştirilen Kâdisiye ve Nihâvend muharebelerinin ardından İran'ın güneyi fethedilmişti. Bunun üzerine Müslümanlar ara vermeden bu bölgenin kuzeyini de fethetmeye başladılar.⁵⁴ Müslüman birlikleri Nu'mân b. Mukarrin (ö. 21/642) komutasında Nihâvend'in fethini gerçekleştirmiş ancak Nu'mân b. Mukarrin savaş esnasında pek çok yerinden yaralanmış ve akabinde şehit olmuştu.⁵⁵ Bunun üzerine kardeşi Süveyd b. Mukarrin komutayı ele alarak Kûmis şehrine doğru yönelmişti. Süveyd b. Mukarrin bu şehri fethini karşılarında bir mukavemet olmadığından dolayı kolaylıkla gerçekleştirmiş ve Bistâm yakınlarında karargâhını kurmuştu.⁵⁶ Bu sırada Cürcân'da Deylemlî mahallî bir idareci bulunuyordu. İran'ın çeşitli bölgelerinde bulunan mahallî hükümdarlara "Merzûbân"⁵⁷ denilmekteydi.⁵⁸ Diğer taraftan Cürcân ve civarının asıl idaresi bazı kaynaklarda Sernân Sûl,⁵⁹ bazı kaynaklarda ise Ruzbân Sûl⁶⁰ olarak bilinen ve aslen Türk olan başbuğundaydı.⁶¹

Süveyd b. Mukarrin, başbuğ Ruzbân Sûl'e bir mektup yazarak şehri savaş olmadan sulh yoluyla kendisine teslim etmesini istedi.⁶² Müslümanlara karşı koyamayacağını anlayan Ruzbân Sûl, Süveyd b. Mukarrin'i Cürcân şehrinin dışında karşılayarak ona hediyeler getirmiş ve aralarında sulh yapmak üzere görüşmelere başlamıştı. Süveyd b. Mukarrin'in Ruzbân Sûl'den isteklerine göre şehirde yaşamını sürdüren Türkler, şehrin korunması gereken yerlerinin güvenliğini sağlayacak, Müslüman olanlar ve şehri koruyanlar haricinde şehir halkı cizye verecek,⁶³ Cürcân'ın saldırıya uğraması durumunda Müslümanlar yardıma geleceklerdi. Şehir halkına da inançları konusunda bir zorlamaya yapılmayacak, mevcut inanışlarında hür olacaklardı.⁶⁴

Sehmî, *Târîhu Cürcân* adlı eserinde Müslümanların komutanı Süveyd b. Mukarrin ile Cürcân başbuğu Ruzbân Sûl arasında imzalanan anlaşmanın baş kısmını şöylece nakletmiştir: "Bu, Süveyd b. Mukarrin ile Ruzbân Sûl ibn Ruzbân ve Dehistan ve çevresindeki ve sair Cürcân halkı arasındaki anlaşmadır. Sizden buluşa eren her kişi için gücünün yettiği kadar senelik vergi karşılığında size zimmet, bize de sizi korumak düşer. Sizden dileyen başkası da karşılığını

⁵⁴ Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi II (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 2/127.

⁵⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, tahk. Muhammed Abdullatif el-Hatibî, 1275, (Mısır: al-Hussainiya Matbaası 1275), 4/245.

⁵⁶ İzzüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh* (Beyrut: Dâr al-Kütüb al-Arabi, 2012), 4/408.

⁵⁷ Merzûbân: Sâsânîler döneminde İran'da valilere, özellikle İslâmî dönemde yüksek derecedeki mahallî âmirilere verilen unvan. Bk. Tahsin Yazıcı, "Merzûbân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/255.

⁵⁸ Kurtuluş, "Cürcân", 8/131.

⁵⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 4/408.

⁶⁰ Kurtuluş, "Cürcân", 8/131.

⁶¹ Kurtuluş, "Cürcân", 8/131.

⁶² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/254.

⁶³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/408.

⁶⁴ Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi*, 145.

vermek üzere bu korumaya dâhil olabilir...”⁶⁵ Sehmî eserinde antlaşma mektubunun tam metnini aktarmak yerine baş kısmını verdikten sonra gerisini şu şekilde özetlemiştir: “Bu anlaşmaya karşılık onların canları, malları, mülkleri ve dinleri koruma altına alınmıştır. Bu anlaşmada istedikleri zorlaştırmaları yapamayacaklardır. Gitmek isteyene yol gösterdiler ve onlara nasihatte bulundular. Müslümanlar bu duruma sevindiler. Onlardan giden çıkmadı. Kimse kin gütmeydi. Kim bu antlaşmaya dâhil olmak isterse onlara vaat edilenin misli ona da vaat edildi. Kim de çıkıp gitmek isterse varacağı yere kadar güvende oldu. Onlardan kim bir Müslümana kötü bir şey söylerse karşılığını bulacaktır. Kim de bir Müslümana saldırırsa onu öldürmek caiz olur. Bu anlaşmaya Sevâd b. Kuteybe, Hind b. Amr, Semmâk b. Mahreme ve Uteybe b. Nehhâs şahitlik etti. Anlaşma hicri 18. yılda kayda geçti.”⁶⁶

Süveyd b. Mukarrin ve Ruzbân Sûl şehrin sulh yoluyla teslimi için anlaşmıştıktan sonra birlikte şehre girdiler. Süveyd b. Mukarrin şehirde ordugâhını kurdu.⁶⁷ Cürcân Meliki Merzûbân ise tellal tutarak “Müslümanların dinine girenler korundukları yerlerden çıkıp gelsinler, Müslüman olmayanlar ise haraç versin” şeklinde bir duyuru yaptı.⁶⁸

Bazı kaynaklarımızda Cürcân şehrinin Müslümanlar tarafından fethinin senesi 18/639 olarak geçerken,⁶⁹ bazı kaynaklarımızda ise 21/642 olarak geçmektedir.⁷⁰ Ancak Nihâvend Savaşı'nın tarihi dikkate alındığında (21/642) ikinci tarih daha doğru gözükmektedir. Süveyd b. Mukarrin şehrin fethini tamamladıktan sonra halife Hz. Ömer'e bir mektup göndererek şehrin fethedildiğini bildirmiştir.⁷¹

2.2. Hz. Osman Dönemi

Hz. Ömer'in hilafeti döneminde olduğu gibi Hz. Osman'ın (644-656) hilafete gelmesinin ardından fütihat hareketleri, özellikle de İran fetihleri hız kesmeden devam etmiştir.⁷² Halife Hz. Osman'a Horasan ve çevresinde bulunan bazı şehirlerin irtidat ettikleri ve akdedilmiş olan anlaşmaları bozdukları haber verildi. Bunun üzerine Hz. Osman, Basra valisi Abdullah b. Âmir'e (ö. 59/679) askerî birliklerini toparlamasını ve o sırada Kûfe valisi olan Saîd b. Âs (ö. 59/679) ile Horasan'a gitmelerini bildirdi. Saîd b. Âs ile birlikte Horasan'a gitmeye pek gönüllü olmayan Abdullah b. Âmir, Saîd b. Âs'ın gelmesini beklemeden harekete geçti.⁷³ Bu konuyla ilgili bir başka rivayette ise Tûs şehrinin merzûbânı, Abdullah b. Âmir ve Saîd b. Âs'a mektup yazarak onları Horasan'a davet etmiş, aralarından kim daha üstün gelirse Horasan ve çevresini onun idaresine geçmesi gerektiğini bildirmişti. Abdullah b. Âmir ve Saîd b. Âs bu mektubun kendilerine ulaşması üzerine oraya hâkim olmak için harekete geçtiler. Yolda

⁶⁵ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 5.

⁶⁶ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 5.

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/408.

⁶⁸ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/254.

⁶⁹ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 6.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/408.

⁷¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/254.

⁷² Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi II*, 2/183.

⁷³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 5/53.

Abdullah b. Âmir, Saîd b. Âs'ın önüne geçerek Horasan'a daha önce varınca Saîd b. Âs da yönünü değiştirerek Taberistan ve çevresini fethetmek için girişimlere başladı.⁷⁴

Hz. Osman döneminde Cürcân İslam ordularınca kuşatıldığında burada sağlam kaleler bulunuyordu. Kaleler ayrıca bir set ile daha da güvenli hale getirilmişti. Setin bir kısmı Cürcân denizine kadar uzanmaktaydı. Bu setler zaman zaman gerçekleştirilen baskınlara karşı şehri korumak için inşa edilmişti. Nitekim bazı saldırılar kalenin sağlam oluşu sebebiyle bertaraf edilmiştir.⁷⁵

Hz. Osman dönemindeki Cürcân seferine pek çok sahâbî de iştirak etmiştir. Bunlardan bazıları; Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Ebi Avf, Huzeyfe b. Yeman, Abdullah b. Zübeyr, Ebu Hureyre, Hasan b. Ali ve Hüseyin b. Ali'dir.⁷⁶ Ordusundaki sahâbîlerle birlikte Cürcân'a bağlı bir beldeye ulaşan Saîd b. Âs'la Cürcân halkı arasında bazı kaynaklara göre savaş vuku bulmuş,⁷⁷ başka bazı kaynaklarda ise herhangi bir çarpışmadan bahsedilmemiş sadece Cürcân halkından tahsil edilecek vergiye yer verilmiştir.⁷⁸ Aralarında çarpışma gerçekleştiğine dair rivayetlerde Saîd b. el-Âs'ın beraberindeki sahâbîlerle korku namazı kıldıkları aktarılmıştır. Şöyle ki; Saîd b. el-Âs, Hz. Peygamber'in korku namazı kıldığını duyan birisinin olup olmadığını sormuş, Huzeyfe b. Yemân'ın da "ben Rasûlullah'ın korku namazı kıldığını işittim" demesi üzerine Saîd b. el-Âs, Cürcân halkıyla gerçekleştirilen savaştan önce beraberindekilere imamlik yaparak korku namazı kıldırıştır.⁷⁹ Saîd b. Âs, 30/651 senesinde Cürcân kalesini kuşattıktan sonra kale içerisinde bulunan halk kendilerine zarar gelebileceği endişesiyle Saîd b. Âs'dan eman dilemiş, o da kimseyi öldürmeyeceğine dair söz vermiş ve antlaşma yapılmıştır.⁸⁰ Bu konuyla ilgili diğer bir rivayette ise Saîd b. Âs, kendisi şehirden ayrıldıktan sonra akdedilen antlaşmayı bozup şehirde bıraktığı askerlerini öldürerek kendilerine ihanet edenlerle sonuna kadar savaşmış, ele geçen eşyaları da ganimet olarak askerlerine dağıtmıştır.⁸¹ Burada, savaşın gerçekleştiği ve çok sayıda kişinin öldürüldüğünü aktaran rivayetler esas alınacak olsa bile bunun bir beldeyi kılıç zoruyla fethetme amacıyla değil, Cürcân halkıyla daha önce bir antlaşma yapılmasına rağmen onların sözlerinde durmayıp ihanet etmelerinden kaynaklandığını hatırd tutmak gerekir.

Cürcân halkı ile Müslümanlar arasında bir savaşın vuku bulup bulmadığı ile alakalı rivayetler gibi tahsil edilecek vergi konusunda da farklı rivayetler bulunmaktadır. Kaynakların ekseriyetinde alınacak olan vergi 200.000 dirhem şeklinde geçerken,⁸² bazı kaynaklarda ise para birimi dinar olarak geçmekte ve

⁷⁴ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, Çeviri: Mustafa Fayda, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 382.

⁷⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 8/124.

⁷⁶ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 6.

⁷⁷ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât* (Riyad: Dârü't-Tayba, 1985), 163; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/408.

⁷⁸ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 6; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 5/53.

⁷⁹ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 7.

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/408.

⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (Beyrut: Mektebetü'l Maarif, 1990), 7/154.

⁸² Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 382; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 5/53; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 2/408.

miktarı da 100.000, 200.000 veya 300.000 arasında değişmektedir.⁸³ Dolayısıyla konu ve mahiyeti hakkındaki rivayetlerin birbirinden farklı hatta savaş ve barış kadar zıt oldukları dikkate alınmalıdır. Buradan hareketle şunu söylemek mümkündür ki bölgede ihanet eden ve savaş isteyenlerle savaşmış, barış isteyenlerle ise barış yapılmıştır.

Hz. Osman döneminin ardından Hz. Ali'nin hilafete gelmesinin akabinde Abdullah b. Zübeyr ve Hasan b. Ali'nin Cürcân'a gelmiş oldukları Sehmî'nin *Târîhu Cürcân* adlı eserinde zikredilmiştir. Bundan başka herhangi bir anlaşma gerçekleştirildiği veya muharebe yaşanıp yaşanmadığı ile alakalı bilgi bulunmamaktadır.⁸⁴

2.3. Süleyman b. Abdülmelik Dönemi

Emevîler döneminde de Cürcân'a bazı seferler düzenlenmiştir. Halife Süleyman b. Abdülmelik (715-717) döneminde Cürcân'a yönelik düzenlenen seferin sebepleri hakkında kaynaklarımızda farklı rivayetler yer almaktadır. Bunlardan ilkinde göre bu dönemde Cürcân'ı Firûz b. Kul yönetiyordu ve 'merzûbân' unvanı taşıyordu. Cürcân bölgesinin Türk başbuğu ise Sûl et-Türkî idi. Sûl et-Türkî, Kuhistan ve buraya 5 fersah uzaklıkta bulunan Buheyre adasında ikamet ediyordu. Dihistan Türklerini de kendi çatısı altında toplamayı başaran Türk başbuğu Sûl, bu bölgede nüfuz sahibi bir kişiydi. Bulduğu her fırsatta Cürcân'a saldırarak halkın isyan çıkartmasını sağlıyor ve buraya kendisi hâkim olmak istiyordu. Merzûbân Firûz b. Kul, Türk başbuğu Sûl'den çekindiğinden dönemin Horasan valisi Yezîd b. Mühelleb'den (ö. 102/720) yardım istemek amacıyla onun yanına giderek Sûl'ün Cürcân şehrini ele geçirdiğini ve kendisinin de canını kurtarmak amacıyla kaçtığını söyledi. Buna binaen Yezîd, Firûz'a yardım etmeyi kabul ederek harekete geçti.⁸⁵ Başka bir rivayete göre ise Mâverâünnehir fâtihi⁸⁶ olarak anılan Kuteybe b. Müslim (ö. 96/715) bölgeye seferler düzenleyip yeni yerler fethettikçe Süleyman b. Abdülmelik, Yezîd b. Mühelleb'e "Görüyor musun Kuteybe'ye ne kadar da çok fetih nasip oluyor" diyerek Yezîd b. Mühelleb'i iştahlandırmak istemiş; Yezîd b. Mühelleb de "bu fetihler çok mühim değil, önemli olan Cürcân'ın fethidir." şeklinde cevap vermiştir. Süleyman b. Abdülmelik, Yezîd'i Horasan'a vali olarak görevlendirince Yezîd ilk iş olarak Cürcân'a yönelik sefer düzenlemeye koyulmuştur.⁸⁷ Süleyman b. Abdülmelik'in halife olmasının akabinde kendisinin hilafete gelmesini istemeyen valilere karşı kin beslemiş olduğunu, bu valileri hilafete gelir gelmez görevden aldığını ve Kuteybe b. Müslim'in de bunlardan birisi olduğunu değerlendirecek olursak ilk rivayetin daha sağlıklı olduğu düşünülebilir.

Horasan'da bulunan Yezîd, yerine vekili olarak oğlu Mühelleb'i bıraktıktan sonra Şam, Küfe, Cezire, Horasan ve Basra halkından oluşan 120 bin kişilik bir ordu ile Cürcân üzerine sefer düzenlemek amacıyla harekete geçti. Türk komu-

⁸³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 7/155.

⁸⁴ Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 8.

⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/89.

⁸⁶ İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/490.

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/87.

tan Sûl'ün Buheyre adasına sığındığını öğrenen Yezîd, 6 ay boyunca burasını kuşatma altına aldı. Kuşatma esnasında zaman zaman çatışmalar vuku buldu.⁸⁸ Sûl zor durumda kaldığından Deylem melikinden yardım talep etti. Kendisine yardıma gelen Deylem melikini aslen Iraklı olan Muhammed b. Ebî Sebre el-Cûfi isimli bir asker öldürdü. Bunun üzerine Sûl'e yardıma gelmiş olan Deylemliler meliklerinin öldürüldüğünü öğrendikten sonra dağılarak kaçtılar. Muhammed b. Ebî Sebre muharebe sırasında bir Türk ile karşı karşıya geldi. Türk askerinin kılıç darbesi Muhammed b. Ebî Sebre'nin miğferine saplandı fakat O miğferinde kılıç saplı olmasına rağmen Türk'ü öldürdü. Miğferindeki kılıcı çıkarmadan Müslümanların bulunduğu tarafa doğru yönelen Muhammed'i gören Yezîd, "Bu görmüş olduğum manzaradan daha güzel bir manzara ile karşılaşmadım" diyerek askerlerine bu kişinin kim olduğunu sordu ve Muhammed b. Ebî Sebre'yi tebrik ederek mükâfatlandırdı.⁸⁹ Kuşatmanın sonlarına doğru Yezîd, muhasarayı iyice kuvvetlendirip kaleyi baskı altına alınca Cürcân halkı erzak sıkıntısı çekmeye başladı. Sûl, daha fazla direnemeyeceğini anlayınca Yezîd'e haber göndererek barış yapmak istediğini bildirdi.⁹⁰ Sûl, Yezîd'den kendisine ve en yakınında bulunan 300 askerine ve mallarına dokunmamalarını talep etti. Bu isteğini kabul eden Yezîd,⁹¹ kalenin içerisine girerek kendilerine direnenleri kılıçtan geçirdi ve halkın geri kalanını serbest bıraktı.⁹²

Yezîd b. Mühelleb Cürcân'a hâkim olduktan sonra Taberistan'ı da fethetmek üzere harekete geçti. Öncelikle kardeşi Uyeyne b. el-Mühelleb ve oğlu Halid b. Yezîd'i Taberistan ispehbedinin⁹³ üzerine gönderdi. İspehbed, Uyeyne b. el-Mühelleb ve Halid b. Yezîd'i mağlup etti ve onları Yezîd'in bulunduğu kargâha varıncaya kadar takip etti. Akabinde Cürcân melikine haber göndererek Yezîd'in adamlarını mağlup ettiklerini, onun da Cürcân'da bulunan Arapları öldürmesini ve Yezîd'in kaçmasına fırsat vermemek için yolları tutmasını bildirdi.⁹⁴ Cürcân meliki de Yezîd'in şehirdeki askerleriyle vuruşarak çoğunu şehit etti. Yezîd, olanlardan haberdar olunca öncelikle Cürcân halkını ihanetlerinden ötürü cezalandırmak için ispehbedle anlaşma yaptı ve Cürcân'a doğru harekete geçti. Cürcân halkının anlaşmayı bozarak ihanet etmeleri ve şehirdeki adamlarını öldürmelerine çok sinirlenen Yezîd, Müslüman askerlerin ihanet sonucunda şehit edilmelerine çok sinirlenmiş ve her ne pahasına olursa olsun Cürcân'ı fethedeceğine ve askerlerinin intikamını alacağına ant içmiştir.⁹⁵ Yezîd'in üzerine gelmekte olduğunu öğrenen Cürcân Merzûbân'ı kaçarak Vecâh diye bilinen bölgenin kalesine iltica etti. Kalenin çevresinin ormanlık, sık ağaçlarla ve bataklıklarla çevrili olmasından ötürü ulaşımı zordu. Gerçekleştirilen muhasara 7 ay kadar sürdü. Yezîd ve beraberindeki askerler zaman zaman kalenin dışına çı-

⁸⁸ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 384.

⁸⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/176.

⁹⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 8/125.

⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/87.

⁹² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 8/125.

⁹³ İspehbed: İnan ve çevresinde vali, emîr ve başkumandan anlamında bir terim. Bk. Tahsin Yazıcı, "İspehbed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/176.

⁹⁴ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 384.

⁹⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 8/127.

kanlarla çarpışmalarına rağmen kalenin iyi korunuyor olması ve çevresel faktörlerden dolayı kaleyi ele geçirebilecek bir yol bulamıyorlardı.⁹⁶ Müslüman askerlerin tam da ümitlerinin kırılmış olduğu bir anda aslen Horasanlı Heyyâc b. Abdullah isminde bir kişi avlanmak amacıyla gezinirken gizli bir geçit buldu. Yolu tekrar döndüğünde bulabilmek için elbiselerinden parçalar keserek ağaç dallarına işaretler bıraktı. Yezîd'in huzuruna gelerek gizli bir yol bulunduğunu söyledi. Duruma fazlaca sevinen Yezîd, eğer doğru söylüyorsa kendisini ödüllendireceğini dile getirdi. Yezîd ertesi gün kaledekilerin korkarak dışarı çıkmalarını sağlamak amacıyla büyük bir ateş yaktırdı. Heyyâc b. Abdullah'ın göstermiş olduğu geçitten ilerleyen Yezîd'in diğer birlikleri ise kalenin arkasından gizlice girerek tekbirler eşliğinde kaleyi ele geçirdiler. Korkudan kalenin dışına çıkmış olan Cürcân merzûbânı ve beraberindeki askerler ise kaleyle irtibatları kesildiğinden ötürü teslim olmak mecburiyetinde kaldılar. Yezîd, masum olan kadın ve çocukların esir olarak alınmasını, kendileriyle savaşan düşman askerlerinin ise öldürülmesini emretti. Cürcân'da fazlaca ganimet elde eden Yezîd, kendisinin ve askerlerinin hissesini ayırarak geriye kalan malları halife Süleyman b. Abdülmelik'e gönderdi.⁹⁷

Yezîd b. Mühelleb, Cürcân'ın fethini kesin olarak tamamladıktan sonra Hazar (Cürcân) denizine dökülen ve şehrin içinden geçen derenin çevresine harap olan şehrin yerine ileride İslam âleminin önde gelen ilim ve ticaret merkezlerinden biri olacak Cürcân şehrini yeniden inşa ettirdi. Şehrin imarı ile bizzat ilgilenen Yezîd, pek çok mescit⁹⁸ ve şehrin çevresini daha güvenli hale getirmek amacıyla set duvarları yapılmasını emretti.⁹⁹ Yezîd bir süre burada ikamet ettikten sonra Cürcân'ın başına Cehm b. Zehr el-Cüffî'yi vekil olarak bırakarak Horasan'a döndü.¹⁰⁰ Her ne kadar Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde Cürcân'a seferler düzenlenerek anlaşmalar yapılsa da burada Müslümanların tam anlamıyla hâkimiyeti 98/716 yılında Süleyman b. Abdülmelik döneminde Yezîd b. Mühelleb'in mezkûr fethiyle sağlanabilmiş ve bundan sonra bölge önemine ve riskli durumuna binaen merkezden atanan valiler tarafından idare edilmiştir.¹⁰¹

2.4. Cürcân'da Abbâsiler Dönemi

Hz. Ömer döneminde ilk fethiyle başlayıp Emevî halifesi Süleyman b. Abdülmelik zamanında uzun sayılabilecek bir süreçte tamamen kontrol altına alınabilen Cürcân ve çevresinde, jeopolitik konumu ve halkının İslam hâkimiyetini tam olarak benimseyememiş olmaları gibi sebeplerle Abbâsiler döneminde de çok defa isyan hareketleri vuku bulmuştur.¹⁰² Nitekim Mehdî-Billâh'ın (775-785) hilafeti döneminde 162/778 yılında Hâricilerden Abdülkâhâr adında birinin çevresinde toplanan çok sayıda kişi yönetime karşı gelerek isyan etti. Hür-

⁹⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 385.

⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/92.

⁹⁸ Sehmî eserinde kendi döneminde Cürcân'da Emeviler'den kalma 23 mescidin ismini vermektedir, bk. Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 16-17.

⁹⁹ Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, 146.

¹⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/92.

¹⁰¹ Kurtuluş, "Cürcân", 8/131.

¹⁰² Ahmet Güner, "Kârinîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/493.

remiye fırkasının Muhammire kolundan olup kırmızı renkte elbiseler giyen¹⁰³ bu kişiler, Cürcân'da büyük çaplı bir katliama girişerek bölgeyi ele geçirmişlerdi. Mehdî-Billâh, pek çok kişiyi katlederek Cürcân'a hâkim olan Abdülkahrî ve diğer grup üyelerinin üzerine isyanı bastırmak üzere Ömer b. Â'la komutasında bir birlik gönderdi. Ömer b. Â'la ve beraberindeki Müslüman birlik Abdülkahrî'nin başını çektiği isyancılarla Taberistan'da karşı karşıya gelerek savaşa tutuştular. Neticede Abdülkahrî ve diğer grup üyeleri öldürülerek bu isyan bastırılmış oldu.¹⁰⁴

Yine Halife Mehdî-Billâh döneminde 165/781 senesinde Cürcân'da meydana gelen bir diğer isyan ise Cürcân'ın dağlık bölgelerinde hüküm sürmekte olan mahalli hanedanlardan Kârinîler'in¹⁰⁵ meliki Vendâd Hürmüz ile Taberistan'da bulunan Bâvendîler'in meliki Şervîn b. Sürhâb tarafından çıkarılmıştır.¹⁰⁶ İsyandan haberdar olan Mehdî-Billâh 167/783 senesinde oğlu Mûsâ (ö. 170/786) komutasında o döneme kadar eşi görülmemiş büyüklükte bir orduyu Vendâd Hürmüz ve Şervîn b. Sürhâb'ın üzerine gönderdi.¹⁰⁷ Mûsâ el-Hâdî, Cürcân ve çevresinde çıkan isyanlarla meşgul olduğu sırada halife Mehdî-Billâh, veliaht olarak tayin etmiş olduğu Mûsâ'yı azletmek suretiyle yerine diğer oğlu Hârûn'u veliaht olarak bırakmak istedi. Mehdî-Billâh oğlu Mûsâ el-Hâdî'ye bir mektup yollayarak Bağdat'a gelmesini emretti. Mûsâ el-Hâdî ise durumdan haberdar olunca gönderilen elçiyi tard ederek Bağdat'a geri dönmeyeceğini bildirdi. Halife Mehdî-Billâh, Mûsâ el-Hâdî'ye baskı yaparak haklarını Hârûn'a (ö. 193/809) devretmesini istese de netice alamayınca meseleyi yerinde halletmek amacıyla yanına Hârûn'u da alarak Cürcân'a doğru yola koyuldu. Mehdî-Billâh yolda rahatsızlanarak 169/785 senesinde Mâsebezân'da vefat etti. Mehdî-Billâh'ın vefat etmesi üzerine Harûn, hilafet alametleri olan mühür, asâ ve bürdeyi o sırada Cürcân'da bulunan ağabeyi Mûsâ'ya göndererek babasının Mâsebezân'da öldüğünü ve halife olarak kendisine biat ettiğini haber verdi.¹⁰⁸ Ayrıca ağabeyinin Hâdî-İlelhak unvanıyla halife olduğunu ve ona biat ettiği haberini idareleri altındaki tüm bölgelere bildirdi. Durumdan böylece haberdar olan Mûsâ el-Hâdî, Cürcân'dan ayrılarak Bağdat'a doğru yola çıktı. Yaklaşık 20 günlük bir yolculuğun ardından Bağdat'a ulaşan Hâdî, şehre girerek halka hitap etti ve kendi adına biat aldı.¹⁰⁹

Mûsâ el-Hâdî'den (785-786) sonra hilâfete gelen Hârûn Reşîd devrinde Hürremiye fırkasından Muhammire, Amr b. Muhammed el-Amrekî adında bir kişinin önderliğinde toplanarak Mehdî-Billâh'ın halifeliği zamanında olduğu gibi Cürcân'da tekrar isyan çıkardı. Hârûn Reşîd, Cürcân valisine haber göndererek isyanı bastırmasını ve Amr b. Muhammed el-Amrekî'yi öldürmesini emretti. Vali

¹⁰³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/106.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 10/230.

¹⁰⁵ Güner, "Kârinîler", 24/493.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5/247.

¹⁰⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/148.

¹⁰⁸ Nahide Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/16.

¹⁰⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/156.

halifenin emri üzerine Amr b. Muhammed el-Amrekî'yi öldürdü ve isyan fazla büyümeden bastırılmış oldu.¹¹⁰

Yine Hârûn Reşîd döneminde (786-809) 176/792 senesinde bu defa Yahyâ b. Abdullah b. Hasan el-Müsenna Cürcân'da çevresine topladığı bir grup insanla yönetime başkaldırmıştır. Şöyle ki; Hârûn Reşîd halife olduktan sonra kendisinden önceki Abbasî halifeleri zamanında birkaç kez isyan eden Ali evlâdına yönelik bazı tedbirler almıştı. Ancak etki tepkiyi doğurdu ve bu tedbirler çok işe yaramamış olacak ki Ali evlâdı bu defa da Yahyâ b. Abdullah liderliğinde Taberistan ve çevresinde birtakım propagandalar gerçekleştirmeye başladılar. Bu propagandaların başarılı olmasıyla Zeydîlerin hâkimiyet alanı genişledi ve Cürcân'ı da içerisine alan büyük bir alana yayılmış oldular. Zeydîlerin başlatmış olduğu isyana çok sayıda insan rağbet etti. Bu durum karşısında endişelenen Hârûn Reşîd, Fazl b. Yahyâ b. Hâlid komutasında yaklaşık 50 bin kişilik bir ordu hazırlatarak bölgeye gönderdi. Halife bununla yetinmemiş ve Fazl b. Yahyâ ve beraberindeki birliğin durumunu yakından takip ederek devamlı mektuplar yazmış ve onlara talimatlar vermiştir. Ayrıca Deylem melikine de haber gönderen Hârûn Reşîd, Yahyâ b. Abdullah'ın tutuklanarak kendisine gönderilmesini istemiş, bu isteğinin olumlu yanıtlanarak Yahyâ b. Abdullah'ın hapsedilip kendisine gönderilmesi durumunda Deylem melikine bir milyon dirhem vereceğini vadetmiştir. Çok kabiliyetli bir idareci olan Fazl b. Yahyâ, Yahyâ b. Abdullah'la karşı karşıya gelmeden önce ona bir mektup gönderdi. Mektubunda muhatabına karşı ılımlı ve güzel cümleler kullanan Fazl, meseleyi savaşımadan halletmeye çalışıyordu. Nitekim Fazl b. Yahyâ'nın çabaları üzerine Yahyâ b. Abdullah bizzat Halife Hârûn Reşîd tarafından bir eman yazılarak kendisine gönderilmesi koşuluyla teslim olacağını bildirdi. Fazl, Yahyâ b. Abdullah'ın bu isteğini Hârûn Reşîd'e haber verdi. Hârûn Reşîd ülkedeki kadıları, fakihleri ve Haşimîlerin önde gelenlerini şahitlendiren, Yahyâ b. Abdullah'a dokunulmayacağı ve can güvenliğinin sağlanacağı konusunda emannâme yazdırarak kendisine gönderdi. Emannâmeyi alan Yahyâ b. Abdullah, halifenin samimiyetine güvenerek teslim oldu ve Fazl b. Yahyâ tarafından hilafet merkezi olan Bağdat'a getirildi. Yahyâ b. Abdullah Bağdat'a geldikten sonra Hârûn Reşîd ilk zamanlar sözünde durmuş, ona iyi davranarak hediyeler vermişti. Fakat daha sonra tekrar bir isyana kalkışmasını önlemek amacıyla Yahyâ'yı hapse attirmiştir.¹¹¹

Cürcân ve çevresinde bir başka isyan da Râfi' b. Leys tarafından Hârûn Reşîd'in hilafetinin son yıllarında çıkarılmıştır. İsyanın yaklaşık 2 yıl kadar sürmesi üzerine Hârûn Reşîd, bu isyanla bizzat kendisi ilgilenmek istemiş ve Irak'taki valisi Herseme'ye haber göndermiştir. Râfi' b. Leys isyanını Herseme'nin bastırması üzerine Hârûn Reşîd, Cürcân'a gelerek bir diğer sorun olan İbn Mâhân için bazı tedbirler almış ve onu görevinden azletmiştir. İbn Mâhân'ın rüşvet yoluyla elde etmiş olduğu mallar Hârûn Reşîd'e sunulmuş ve rivayetlere göre bu mallar 1500 deve ile ancak taşınabilmektedir. Cürcân'da ikameti esnasında

¹¹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/175.

¹¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5/291.

hastalığı iyice nükseden Halife, emrindeki ordu kumandanlarını farklı bölgelere sevk ederek kendisi de Tûs'a gitmiş ve oradayken vefat etmiştir.¹¹² Cürcân ve çevresinin kritik konumu, ayrıca devleti zora sokan ve çok uğraştıran isyan ve savaşlar sebebiyle bölge Emevîler zamanında olduğu gibi doğrudan merkezden atanan valiler aracılığıyla kontrol altında tutulmak istenmiştir. Abbasî halifesi Me'mûn'un da çeşitli vesilelerle uğramış olduğu Cürcân'da kardeşi Kâsım ise valilik yapmıştır.¹¹³

Yukarıda bahsedildiği üzere Mehdî-Billâh döneminde, Mâzyâr b. Kârin'in (ö. 225/840) dedesi ve aynı zamanda Kârinîler'in başkanı olan Vendâd Hürmüz isyan etmiş, Halife de oğlu Mûsâ'yı bu isyanı bastırmakla görevli olarak çok sayıda asker ile birlikte Cürcân'a göndermişti. Mûsâ, isyan ile meşgul olduğu sıralarda babası Mehdî-Billâh vefat ettiğinden apar topar buradan ayrılarak Bağdat'a dönmek zorunda kalmış ve Hâdî-İlelhak unvanıyla halife olmuştu. Bu sebeple tamamen etkisiz hale getirilemeyen asi karakterli kişiler aradan biraz zaman geçtikten sonra tekrar toparlanma fırsatı bulmuşlar ve 224/839 yılında Mâzyâr b. Kârin'in önderliğinde isyan etmişlerdir. Hilafetin ilk yıllarında halife Me'mûn ile iyi ilişkiler kuran Mâzyâr b. Kârin, hanedan içinde kendisine muhalif gördüğü bazı kimseleri etkisiz hale getirerek yerini sağlama aldığını hissettiği bir zamanda dedesi Vendâd Hürmüz'ün izinden giderek Abbâsî yönetimine karşı düşmanca vaziyet almaya başlamıştır.¹¹⁴ Mâzyâr b. Kârin'in Cürcân ve çevresinde otoritesini git gide artırması bu bölgede hüküm süren diğer mahalli hanedanlıkları rahatsız ediyordu. Bu mahalli hanedanlardan Tâhirîler'in başında bulunan ve aynı zamanda Horasan valisi de olan Abdullah b. Tâhir, dönemin Abbasî halifesi Mu'tasım'a (833-842) mektuplar göndererek Mâzyâr b. Kârin hakkındaki malumatları ileterek ve Mu'tasım'ı Mâzyâr b. Kârin'e karşı bilgilendiriyordu. Bu sırada Mâzyâr b. Kârin ile Abdullah b. Tâhir arasındaki mücadeleyi fırsata çevirmek isteyen Abbasîler'in Türk komutanı Afşin de Horasan valiliğini arzuluyordu. Komutan Afşin, Mâzyâr b. Kârin'e sürekli mektuplar göndererek onu kendi tarafına çekmek ve isyan çıkarmasını sağlayarak bu durumdan yararlanmak istiyordu. Çıkan isyan neticesinde Mu'tasım'ın kendisini bu isyan ile ilgilenmek üzere vazifelendireceğini düşünen Afşin, isyanı bastırdığı takdirde Halife'nin ödül olarak Horasan valiliğini kendisine vermesini umuyordu. Komutan Afşin'in teşvikleri sonucu 224/839 yılında Cürcân ve çevresinde isyan başlatan Mâzyâr b. Kârin halktan zorla biat aldı. Afşin'in beklentilerinin aksine Halife hali hazırda Horasan valisi olan Abdullah b. Tâhir'e haber göndererek isyan ile ilgilenmesini istedi. Halktan zorla biat alan Mâzyâr b. Kârin, kendisine biat etmek istemeyen kişileri ise rehin aldı. Emrindeki kumandanlardan Sürhâstân'a emir vererek rehin aldığı kişileri Hürmüzâbad diye adlandırılan bir dağa götürerek hapsedmesini emretti. İşleri yoluna koyan Mâzyâr b. Kârin, Sâriye, Âmul ve Tâmis şehirlerindeki surları yıktırıp yerine Tâmis'ten Hazar (Cürcân)

¹¹² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/212.

¹¹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/250.

¹¹⁴ Âdem Apak, *Ana Hatlariyla İslam Tarihi IV (Abbâsîler Dönemi)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 16. Basım, 2021), 225.

denizine kadar 3 mil uzunluğunda yeni sur inşa ettirerek çevresine de hendek kazdırttı. Cürcân halkı inşa edilen bu sur nedeniyle kendilerine zarar gelebileceğini düşünerek telaşa kapıldılar. Hatta Cürcân'ı terk ederek Nişabur'a göçenler bile oldu. Durumdan haberdar olan Abdullah b. Tâhir, Cürcân'da ikamet eden halkı koruması için amcası Hüseyin b. Mus'ab komutasında büyük bir orduyu Cürcân'a gönderdi ve surların yakınına giderek karargâhlarını oraya kurması gerektiğini söyledi. Hüseyin b. Mus'ab'ın komutasındaki birlikler sur içine girerek Sürhâstân adındaki bir komutanın karargâhını ele geçirdiler. Hüseyin b. Mus'ab, komutan Sürhâstân'ın başını keserek Abdullah b. Tâhir'e gönderdi. Bu sırada Abdullah b. Tâhir de Mâzyâr b. Kârin ile savaşıyor onun güç kaybetmesini sağladı. Zayıflayan Mâzyâr b. Kârin'e son darbeyi de amcasının oğlu Kuhyâr vurdu. Kâriniler'e mensup olan Kuhyâr, Mâzyâr b. Kârin'in yerine geçmeyi arzuluyordu. Kuhyâr, Taberistan yönetiminin kendisine verilmesi koşuluyla Halife Mu'tasım'ın göndermiş olduğu birlikle anlaşma yaptı ve Mâzyâr b. Kârin'i teslim etti. Samerrâ şehrine getirilen Mâzyâr b. Kârin 225/840 yılında burada idam edildi.¹¹⁵

Cürcân halkının Abbâsî yönetimine tam manasıyla itaat etmemesi ve Ali evlâdına yönelik olumlu davranışlarda bulunmaları bu bölgeye daha fazla kişinin gelmesine sebep olmuştur. Kaçak olup aranan veya isyana kalkışan Ali evlâdi taraftarlarının Cürcân ve civarındaki bölgelere iltica etmeleri neredeyse alışkanlık halini almıştı. Nitekim Alioğullarından yönetime karşı ayaklanarak bu bölgeye sığınanlardan biri olan Yahyâ b. Abdullah da bir süre burada sığınmış ve akabinde yakalanarak Bağdat'a götürülmüştü.¹¹⁶

2.5. Cürcân'da Zeydî Hâkimiyeti

Zeydîler Abbâsî yönetimine karşı propagandalar yaparak Cürcân ve çevresinde kendi düşüncelerini yaymaya çalışmışlardır. Abbâsî Halifesi Müstaîn-Billâh (ö. 252/867), Zeydîlerin ileri gelenlerinden Yahyâ b. Ömer et-Tâlibî'nin 250/865 yılında Kûfe'de çıkarmış olduğu isyanı bastırıp ardından Yahyâ b. Ömer'i öldüren Irak valisi Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'i mükâfatlandırmak amacıyla ona Cürcân ve civarında halkın orman ve mera olarak kullandığı yerleri iktâ olarak vermişti.¹¹⁷ Abdullah b. Tâhir de kendisine verilen arazileri teslim almak üzere kâtabi Câbir b. Hârûn'u görevlendirdi. Öte yandan bu arazilerin idaresiyle meşgul olan ve halkın kendilerine itibar ettikleri Cafer b. Rüstem ve Muhammed b. Rüstem adında iki kardeş vardı. Câbir b. Hârûn'un bu arazileri Abdullah b. Tâhir adına zapt etmesi neticesinde Cürcân halkı, iki kardeşin yanına gelerek bu duruma çözüm bulmasını rica ettiler. İki kardeş halkla anlaşarak karara karşı çıkıp isyan etmeyi kararlaştırdılar. Başlatacakları isyan için muteber bir lidere ihtiyaçlarından ötürü Ali evlâdından Muhammed b. İbrahim'e elçi göndererek bölgedeki durumu haber verdiler ve Cürcân halkı ile birlikte kendisine tabi olmak istediklerini bildirdiler. Muhammed b. İbrahim ise kendisine ta-

¹¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/51.

¹¹⁶ Nahide Bozkurt, *Abbâsîler* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 80.

¹¹⁷ Hasan Yaşaroğlu, "Zeydîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/324.

bi olmak isteyen bu kişileri kendisinden daha ehil olduğunu düşündüğü Hz. Hasan'ın soyundan gelen, kayınbiraderi Hasan b. Zeyd'e (ö. 270/884) yönlendirdi. Hasan b. Zeyd bu teklif üzerine Cürcân'a geldi ve halktan biat aldı.¹¹⁸ Abbâsî Halifesi Müstâin-Billâh döneminde bölgenin idarecisi Tâhirîler idi. Cürcân halkı valilerinin baskı ve şiddetlerinden muzdarip olduklarından Zeydîlerle birlikte hareket ederek Tâhirîlerin hâkimiyetini büyük ölçüde zayıflatılar. Zeydîlerin lideri Hasan b. Zeyd Cürcân ve çevresinde halkında desteği ile hâkimiyet sağladıktan sonra Sâriye şehrinde bulunan Tâhirîler'in Taberistan valisi Süleyman b. Abdullah'ın üzerinde yürüdü. Hasan b. Zeyd'in üzerine gelmekte olduğunu haber alan Süleyman b. Abdullah, Hasan b. Zeyd'i şehrin dışarısında karşıladı. Aralarında şiddetli bir muharebe yaşandı. Hasan b. Zeyd'in askerlerinin şehre girmekte olduklarını gören Süleyman b. Abdullah eşini, çocuklarını ve kıymetli mallarını Sâriye'de terk ederek Cürcân'a kaçtı. Hasan b. Zeyd, Süleyman b. Abdullah'ın eşi ve çocuğunu ganimetler arasında görünce onlara izzet ve ikramda bulundu ve akabinde Cürcân'a gönderdi.¹¹⁹

Hasan b. Zeyd'in ölümü üzerine Zeydîlerin başına kardeşi Muhammed b. Zeyd geçti. Muhammed b. Zeyd, Âmul şehri olan yönetim merkezini Cürcân'a taşıdı.¹²⁰ Ancak Muhammed b. Zeyd 287/900 yılında bölgedeki diğer bir güç unsuru olan Sâmânî ordularıyla Cürcân'da gerçekleşen savaşta mağlup olarak öldü. Bunun üzerine birinci Zeydîler dönemi son bulmuş oldu. Daha sonra Cürcân ve çevresinde Sâmânî hâkimiyeti sürerken Hasan b. Ali el-Utrûş liderliğinde tekrar toparlanma fırsatı bulan Zeydîler, Sâmânîler'i bölgeden uzaklaştırmış ve 301/914 yılında Cürcân'da ikinci Zeydîler dönemi başlamıştır.¹²¹ Zeydîler'in ikinci kez bölgede söz sahibi olmalarının akabinde Cürcân'da, Sâmânîler, Zeydîler ve Tâhirîler arasında zaman zaman hâkimiyet mücadelesi yaşanmıştır. Nitekim bu mücadele, Merdâvic b. Ziyâr'ın (ö. 323/935) merkezi Cürcân olmak üzere 316/928 - 482/1090 yılları arasında Cürcân ve Taberistan'da hüküm süren Ziyârîler hanedanlığını kurmasıyla sonuçlanmıştır.¹²²

Sonuç

Günümüzde İran'ın Gülistan eyaleti sınırları içerisinde yer alan Cürcân'ın İslam Tarihi ve Medeniyetinde önemli bir yeri vardır. Çok eski bir yerleşim merkezi olan şehir, Müslümanlar tarafından ilk defa daha Hz. Ömer döneminde fetih edilmesine rağmen, jeopolitik konumu ve ekonomik getirisinin yüksekliği sebebiyle hemen herkesin hâkim olmak istediği bir yer olduğundan pek çok defa el değiştirmiştir. Bunun yanı sıra merkezi idareye pek alışık olmayan halkı sebebiyle de çok defalar isyanlara ve savaşlara sahne olmuştur. Bu sebeple siyasi açıdan oldukça hareketli bir geçmişe sahiptir. Maalesef son dönemlerde tarihteki cazibesinden mahrum olan şehrin ismi ülkemizde daha çok Emevîler döneminde gerçekleştiği iddia edilen katliam haberleriyle anılmaktadır. Gerçek

¹¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/201.

¹¹⁹ Yaşaroğlu, "Zeydîler", 44/324.

¹²⁰ Yaşaroğlu, "Zeydîler", 44/325.

¹²¹ Yaşaroğlu, "Zeydîler", 44/325.

¹²² Kurtuluş, "Cürcân", 8/131.

ise masum halkın katledilmesi olmayıp yapılan antlaşmalara riayet edilmemesi, isyan ve ihanet gibi sebeplerle gerçekleşen savaşlarda maalesef çok sayıda kişinin hayatını kaybetmiş olduğudur. Zira Emevîler döneminde Yezîd b. Mühelleb ve Cürcân hükümdarı arasında akdedilen antlaşmanın üzerine Cürcân'a yerleşen Müslümanlar çok geçmeden Cürcânlı idarecilerin ihanetine uğrayarak şehit edilmiş ve neticesinde bu olay kanlı bir savaşa zemin hazırlamıştır.

Yaşanan acı tecrübeler sebebiyle Emevîler döneminde merkezden atanan valiler aracılığıyla yönetilen Cürcân, Abbâsîler döneminde ise dağlık yapısı, yerel yöneticilerin hırsı ve merkeze nispeten uzaklığı sebebiyle pek çok isyana ev sahipliği yapmış ve adeta Abbâsîlerle anlaşamayan isyancı kişiler için bir sığınak olmuştur. Bu nedenle bölgede Abbâsîler tarafından tam anlamıyla kalıcı bir sükûnet bir türlü sağlanamamıştır. Bölgenin Horasan sınırında yer alması da bu konuda etkili olmuştur. Zira Abbâsîlerin hilafete gelmesinde başlıca rol oynayan Horasanlılar, yeni dönemde umdukları ilgiyi göremedikleri gibi Abbâsîlerin merkezî yönetim anlayışı ve mutlak otoritesine alışmakta da sorun yaşamışlardır. Aynı şekilde özellikle ilk Abbasî halifelerince dışlanan ve baskı altında tutulan, bu nedenle de birçok defa amcaoğullarına başkaldıran Alioğulları için de Cürcân ve çevresi bir sığınak ve propagandalarını yayacakları bir bölge olmuştur. Bölge halkının özerk bir hayata alışık olmaları ve Sünnî Abbasî hilafetine karşı bölgede Şiîliğin yaygınlık kazanması da Bağdat'la aralarının bir türlü tam olarak düzelememesinin bir başka sebebi olsa gerektir.

Şehrin jeopolitik açıdan önemine ilaveten İpek Yolu güzergâhı üzerinde yer alması, Hazar denizinin kıyısında bulunması, verimli tarım arazilerine sahip olması, çini ve seramik atölyelerinin işlevselliği gibi ekonomik açıdan da üretim ve ticaret kapasitesine sahip olması sebebiyle şehir ve civarı Bağdat'taki Abbasî idaresinin zayıflamasından sonra da Sâ mânîler, Zeydîler ve Tâhirîler arasında hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Nitekim yaşanan bu mücadele Merdâvic b. Ziyâr'ın merkezi Cürcân olan Ziyârîler hanedanlığını kurmasına kadar devam etmiştir. Ziyârîler döneminde kargaşa büyük oranda azalmış, ekonomik refahın ve idarecilerin ilme ve ilim adamlarına ilgilerinin de etkisiyle şehir kısa sürede bir ilim, kültür ve sanat merkezine dönüşerek pek çok büyük âlimin yetişmesine beşiklik edecektir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynaklar

- » Akyürek, Yunus. "Horasân Valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî ile İlişkilendirilen Katliam ve Zulüm İddiaları". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22 / 1 (Haziran 2018), 515-542.
- » Anonim. *Hudud al-'Alam: The Regions of the World: a Persian Geography*. Çev. Vladimir V. Minorsky- Vasily V. Barthold, ed. C. E. Bosworth, Cambridge: Gibb Memorial Trust, 1982.
- » Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi II (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 25. Basım, 2021.
- » Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi IV (Abbâsîler Dönemi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 16. Basım, 2021.

- » Bivar, Adrian David Hugh. "Gorgân". Erişim 13 Ekim 2021. <https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-iranica-online/gorgan>,
- » Bozkurt, Nahide. *Abbâsîler*. Ankara: TDV Yayınları, 7. Basım, 2020.
- » Bozkurt, Nahide. "Hâdî-ilelhak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/16-17. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- » Bozkurt, Nahide. "Nasr b. Seyyâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/415-416. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- » Bozkurt, Nebi. "İpek Yolu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/369-373. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- » Belâzurî. *Fütûhu'l-büldân*. Çev. Mustafa Fayda İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- » Esin, Emel. *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978.
- » Fârâbî. *el-Medinetü'l-fâzıla*. Çev. Nafiz Danışman. Ankara: MEB Yayınları, 2001.
- » Frye, Richard N. *The History Of Anciend Iran*. München: C.H. Beck, 1984.
- » Güner, Ahmet. "Kârinîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/493-495. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- » Halife b. Hayyât. *Târîhu Halife b. Hayyât*. Riyad: Dârü't-Tayba, 1985.
- » Hamdullah, Müstevfî el-Kazvîni. *Nûzhetü'l-kulûb*. Leiden: Matba'atü Brill, 1913.
- » Hartman, Richard. "Cürcân". *MEB İslam Ansiklopedisi*. 3/245-246. İstanbul: MEB Yayınları, 1978.
- » İbn A'sem. *Kitâbü'l-Fütûh*. Beyrut: Dârü'l-edvâ, 1991.
- » İbn Kesir. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Beyrut: Mektebetü'l Maarif, 1990.
- » İbn Rûsteh. *el-A lâku'n-nefise*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- » İbnü'l Fakîh. *Kitâbü'l-büldân*. Beyrut: Lebanon, 1996.
- » İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târîh*. Beyrut: Dar al-Kütüb al-Arabi, 2012.
- » Kaya, Mahmut. "İskender". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/555-557. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- » Kiani, Muhammed Yusof. "Gorgân - Arkeoloji". *Encyclopædia Iranica*, ts. Erişim 13 Ekim 2021. <https://iranicaonline.org/articles/gorgan-iv>.
- » Kitapçı, Zekeriya. *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*. Konya: Yedikubbe Yayınları, 1. Basım, 2004.
- » Kurtuluş, Rıza. "Cürcân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/131-132. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- » Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Şehir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/441-446. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- » Makdisî, Şemsüddin Ebü Abdillâh M. b. Ahmed. *Ahşenü't-tekâsîm*. Beyrut, 2002.
- » Mehcurî, İsmail. *Tarih-i Mâzenderân*. Tahran: İntişarat-ı Tus, 1380.
- » Mes'ûdî, Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin. *Mes'ûdî, Mürûcü'z-zehab*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2004.
- » Naskali, Esko. "Sâsânîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/174-176. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- » Özgüdenli, Osman Gazi. "Taberistan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/322-323. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- » Pourshariati, Parvaneh. *Decline and Fall of The Sâsânîan Empire*. New York: Published Tauris, 2008.
- » Sehmî, Yusuf b. İbrahim. *Târîhu Cürcân*. Haydarabad: Dairetü'l Maarifil Osmaniyye, 1950.
- » Sipâhîzâde, Mehmet. *Evhâhu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2019.
- » Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerir. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. tahk. Muhammed Abdulatif el-Hatibî. (Mısır: al-Hussainiya Matbaası, 1275).
- » Tanerî, Aydın. "Gürgenç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/321-323. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- » Tosun, Serhat Pir. *Antik Çağ'da Doğu-Batı Mücadelesi Kapsamında Roma-Part İlişkileri*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- » Vasmer, Richard. "Mâzenderân". *MEB İslam Ansiklopedisi*. 7/420-426. İstanbul: MEB Yayınları, 1978.
- » Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *el-Büldân*. Beyrut: Dar al-Kütüb al-İlmîyah, 2002.
- » Yâkût, Şihâbüddin Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdadî. *Mü'cemü'l-*

- büldân*. Beyrut: Dârü's-sâdir, 1977.
- » Yaşaroğlu, Hasan. "Zeydiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/326-328. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
  - » Yazıcı, Tahsin. "Cüzcân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/96-97. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
  - » Yazıcı, Tahsin. "Deylem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/263-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
  - » Yazıcı, Tahsin. "İspehbed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/176-177. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
  - » Yazıcı, Tahsin. "Merzübân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/255-256. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
  - » Yiğit, İsmail. "Kuteybe b. Müslim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/490-491. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
  - » Zanjâni, Habib-Allâh. "Gorgân iii. Population". *Encyclopædia Iranica*, ts. Erişim 23 Eylül 2021. <https://iranicaonline.org/articles/gorgan-iii>.